

Марія Мілова,
Олена Димова

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ:
ТРИ УМОВИ ПЕРЕХОДУ ДО ПОРЯДКУ
«ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ»

Статтю присвячено вивченню конкретних аспектів розвитку громадянського суспільства в Україні на основі моделі «відкритого доступу», який, з точки зору класиків інституціональної економіки, підтримується стабільним економічним зростанням і сталими демократичними інститутами. Автори аналізують три умови переходу до такої моделі (еліта та верховенство права, роль громадських організацій і контроль за органами примусу).

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації та рухи, модель «відкритого доступу», громадський контроль.

М.І. Мілова, О.В. Димова. Civil society in Ukraine: three conditions of coming to «open access».

The article is devoted to investigation on specific aspects of a civil society in Ukraine on the basis of «open access» model, which is from the point of view of institutional economics classics, is supported by a stable economical growth as well as by stable democratic institutions. The authors analyze three conditions of transfer to such a model (elite and supremacy of law, the role of civil organizations and control of mandatory organizations).

Keywords: *civil society, civil organizations and movements, «open access» model, civil control.*

Формування громадянського суспільства в Україні давно є предметом аналізу українськими вченими, які вивчають його становлення частіше з точки зору постанов і законів державних органів, промов політичних діячів вітчизняного та світового рівнів і т. п. І це, безумовно, важливо для бачення векторів руху, що встановлює наша еліта. Але не менш цікаво та все ж важливіше, на нашу думку, досліджувати формування громадянських інституцій з низу (і саме такі дослідження українських аналітиків цікавлять авторів статті).

Концепція громадянського суспільства, яка запропонована Д. Макліном, пов'язана з новим розумінням свободи – свободи, що знаходить себе у «розбудові солідарних відносин між вільними індивідами». А звідси він робить висновок, що «відчуття належності до громади є центральною рисою громадянського суспільства» [1]. Близько до цього висловлюється відомий український вчений Ф.М. Рудич, стверджуючи, що «громадянське суспільство – це суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно із державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага» [2]. Такі ж акценти на необхідності формування громадянських інституцій саме з нижніх прошарків роблять російські дослідники, коли стверджують, що «сфера громадської роботи, сфера угод, компромісів, поступок, контрактів – все це ознаки громадянського суспільства чи поступу до нього. Там, де бороть-

ба розуміється як змагальність, там, де стосунки людей набувають форми партнерства та регулюються універсальними правилами, відчувається атмосфера громадянських відносин, а не феодалських чи патріархальних» [3].

Головна проблема сьогодення в українському середовищі – актуалізована потреба у формуванні нового суспільства в умовах, які, м'яко кажучи, ніяк не допомагають цьому. Потрібно ретельно проаналізувати умови, що склалися на цьому етапі існування українського суспільства з точки зору як соціально-політичних, так і макроекономічних процесів, бо глибинне вивчення проблематики громадянського суспільства потребує синергетичного підходу. Тому *завдання цієї статті* – використати сучасні концепції світових фахівців, які працюють над цією проблематикою, задля визначення української специфіки та перспектив розвитку.

Сучасні класики інституціональної економіки [4] виявили два основних засоби налаштування соціального порядку в суспільстві. Це порядок «відкритого доступу», який підтримується економічним ростом і демократичними інститутами, та порядок «обмеженого доступу», що характеризується авторитарними «правилами гри» на політичному полі та нерозвинутим ринком у економічному житті. Між цими двома «ідеальними» моделями є безліч варіантів, коли перша чи друга модель соціального устрою превалюють при наявності елементів з протилежної моделі. Однак певні характеристики все одно відзначають якусь певну модель як домінуючу, та саме вона й визначає положення країни у світі.

У багатьох політологічних дослідженнях аналізується українське суспільство з точки зору порядку з «обмеженим доступом» [5] і наведено багато матеріалу, що доводить трансформування з радянської моделі «обмеженого доступу» з домінуючим держсектором у економіці в популістську модель того ж самого «обмеженого доступу» з наявністю суто вітчизняного продукту в економіці – величезними БАГами (бізнесово-адміністративними групами) [6].

Класики інституційної економіки [4] визначають конкретні умови, що сприяють трансформації соціального ладу до порядку «відкритого доступу», зокрема:

1) Еліта повинна зрозуміти необхідність верховенства закону не тільки з точки зору необхідності виконання його більшістю українського населення, але, в першу чергу, необхідності самій підкорятися йому.

На жаль, ми маємо тисячолітню ментальну установку на те, що Слово (тобто закон) – повсякденна життєва практика – може бути не виконана політичними лідерами, які придбали Благодать (тобто Богові одкровення, що першим мав Володимир Великий, коли наважився зробити Русь християнською). Багато культурологів роблять акцент саме на цій відмінності від Західної Європи, яка своє Хрещення придбала «вогнем і мечем», що склало ментальну позицію «Богу – божеське, кесарю – кесарево», та й стало базою для формування громадянських паростків. Українське життя свідчить про те, що відношення до влади не набуло суттєвих змін: й населення, й сама еліта сприймає владу як сакральне, священне явище. А сакральні речі не можуть бути контрольованими з боку громади за самим своїм визначенням – сакральне! З іншого боку, багата на специфічні, суто українські явища, історія пропонує декілька варіантів десакралізації влади, які ми будемо аналізувати більш ретельно нижче.

2) Недержавні, громадські та комерційні організації повинні мати довгострокове життя та існувати й після смерті своїх творців (тобто бути безстроковими). Ця деперсоналізація різноманітних установ та рухів буде свідчити про те, що більшість групових інтересів громадян країни забезпечуються формальними засобами, мають певні інституції (правила гри) та не залежать від кон'юнктури політичного ринку.

В силу професійних інтересів нас цікавлять недержавні та громадські організації. Тому акцент зробимо саме на цьому продукті українського істеблішменту. На жаль, дуже складно зараз зазначити який-небудь суспільно-політичний або громадянський продукт, що не є авторською розробкою, зробленою «під когось», але деякі події свідчать про виникнення колективного продукту, який, мабуть, переживе своїх творців. Про це свідчить плеск громадської солідарності, представлений першими хвилями в 2008 р. – «...ініціатива «Дістали!», яка через «Маніфест

середнього класу» закликала всіх незадоволених 22 грудня 2008 року подудіти в клаксони автівок. Дуже скоро з цієї ініціативи сформувався рух «Третя республіка», який більше був схожий на ще одну партію, адже відверто проголошував боротьбу за владу. Внаслідок нещодавнього розколу в «Третій республіці» частина активістів спільно з автором Маніфесту Юрієм Романенком утворила новий рух – «Хвиля», – який ставить за мету системні зміни та «перезавантаження» Української держави.

Аналогічно в грудні 2008 року про себе вперше заявив громадянський рух «Ми-Україна», який за короткий час зібрав більше 700 активістів по всій Україні. Дрібні підприємці та офісні працівники, які об'єдналися, не мали жодного громадсько-політичного досвіду. Однак уже в лютому 2009 року їм вдалося провести успішну кампанію громадського тиску на владу з метою звільнення моряків-заручників з корабля «Фаїна». Надалі, рух «Ми-Україна» доклався до розробки інструментів захисту громадян від банківської сваволі, а також до вироблення перспективних програм розвитку України. В березні на основі оприлюднених в інтернеті «Революційних тез» заявив про себе всеукраїнський рух «Воля Народу», який поставив за мету реалізацію в Україні системних змін з метою утвердження громадського контролю за державною владою в Україні. «Революційні тези» стали програмними основами більше ніж для 30 ініціатив і організацій по всій Україні. Визнаючи необхідність розвитку громадянського суспільства та його контролю за державою, «Революційні тези» серед тактичних завдань окреслили необхідність спрямувати протестний революційний потенціал суспільства в конструктивне русло; необхідність пропаганди ненасильницьких засобів спротиву; поширення ідеї установчої влади народу та скликання установчих зборів; підготовки тексту нової Конституції України; розробки програм реформування та стратегічного розвитку України. Надзвичайного поширення досягло нове громадянське об'єднання «Захист», у якому постраждалі від банківського сектора громадяни згуртуватися для колективного відстоювання своїх прав. Необхідно відзначити, що «Захист» вже отримав численні

позитивні результати своєї діяльності, виражені в розв'язанні ситуацій конкретних людей» [7].

Безумовно, що світова фінансова криза стала тим поштовхом для українців, який заставив проявити свою активну позицію під гаслом «Так більше не можна жити!» та почати об'єднуватися. Це свідчить про стурбованість різних груп можливістю знайти засоби утриматися на достойному рівні життя (не йдеться про середній рівень, а хоча б не за межами прожиткового мінімуму). Але для життя суспільства це замало – необхідне формування групової психологічної установки на проектування свого життя та життя своїх дітей на значно більший відрізок часу, ніж на найближче сучасне протягом 3–5 років. Психологічний настрій населення у 2008 році свідчив про те, що життя в Україні стало гірше та складніше задля утримання на минулому життєвому рівні [див. 8]. Більше ніж 89 % громадян відповіли «так» на питання «Чи змінилася на гірше впевненість громадян у завтрашньому дні?» [див. там само]. У наступному, 2009, році на запитання «Коли почне покращуватися економічна та політична ситуація в Україні?» оптимістично відповіли 38 % відносно політичної ситуації та майже 35 % сподівалися на покращання в економічній площині у найближче майбутнє (тобто в наступні півроку чи 3 роки); песимістичні погляди були у 41 % громадян щодо політичного поліпшення та 43,6 % – економічного (відповіді «пізніше ніж 3 роки» та «ніколи не буде») [9]. Але значна кількість респондентів (20,5 % та 21,7 %) не змогла дати відповідь («важко відповісти»), не з приводу низького рівня освіти, а тому що, вочевидь, сучасний глобалізований світ, до якого причасна й Україна, настільки складно організований і залежний від багатьох несподіваних факторів, що прогнози робити важко навіть фахівцям-професіоналам. Мабуть, саме останні роки свідчать про наближення до переломного моменту в житті світу, так званої точки біфуркації, коли багаточисельні системні помилки в економічно-фінансовій і геополітичній структурах світу призвели до пошуку засобів перезавантаження цієї глобальної системи.

Саме тому вибагливість сучасного «виклику» – бездоганна робота над виходом з кризи елітарних професіоналів (цікаво, що українці до останнього більш оптимістично оцінювали політичну сферу, ніж економічну, тобто ефект надбання права вибору в 2004 році все ще діяв у психологічному просторі пересічного громадянина). На жаль, українські політики в останній час роблять кроки в протилежний бік. Це й неправові засоби припинення дії різноманітних політичних сил, що репрезентують себе як альтернатива правлячій; й розповсюдження офісів і штабів Партії Регіонів, які займають найвигідніші приміщення; й судові справи проти лідерів політичної опозиції, які викликають гидливість Заходу; й рейдерські захвати бізнесу тих, хто вже не має політичної влади і т. п.

Таким чином, українці знову зіткнулися з повторюванням ситуації 90-х рр. – черговий перерозподіл багатства країни неправовими засобами, що викликає відчуття «життя без майбутнього», бо воно не закріплене ніякими «правилами гри», ніякими звичаями та гарантіями. Звідси небажання встановлювати договірні відносини одних груп інтересу з іншими, бо індекс довіри один до одного постійно падає. Відомий російський економіст, завідувач кафедри прикладної інституційної економіки МГУ та член Ради при Президентові РФ зі сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства О. Аузан, який знедавна почав з'являтися й на вітчизняному ТБ як експерт з формування громадських інституцій, робить акцент на тому, що росіянин починає міркувати вже не менше як на 18 років наперед, як тільки дізнається, що у нього буде хлопчик [10], бо нехай поганий, але все ж працюючий військовий інститут потребує знайомств і коштів для «ухилення» від нього. Україна не може хвалитися навіть працюючим військовим інститутом, але є добрі ознаки іншої культурної цінності – освіти, котра донині має високі пріоритети. Про це свідчать соціологічні дослідження, які з різних боків ставлять проблему надання якісної освіти. Причому, зростає стурбованість неможливістю надати якісну освіту своїм нащадкам (43,6 % відповіли «не маю можливості дати хорошу освіту») [11] з традиційною перевагою навчання у державних навчальних закладах (43,2 % респондентів) [12].

Цікаво, що суспільство все ж таки спрямовано на будівництво ринкової правової країни, бо найперспективнішими професіями названі юридична (52,8 %) та економічна (51,7 %). Більш того, в психологічному просторі громадян починає зростати ціна людського життя, яке повинно підтримуватися медициною (33,6 %) [13]. Ми можемо зробити оптимістичний висновок – українці орієнтовані на розвиток тих галузей, що мають високі пріоритети й у світових економічних держав-лідерів, хоча, на жаль, вони не орієнтовані на розвиток нано-технологій (вибір фундаментальних наук – фізики, біології, хімії, математики – це лише 6,4 % респондентів), бо розуміють, що тут повинна бути сильна підтримка з боку держави та довгострокові програми.

3) Засоби та органи насильства повинні бути під жорстким контролем громади та не підкорятися вузькому колу груп впливу.

Аналіз української специфіки – формування БАГів, котрі з'єднали політику з економікою без необхідної для розвитку країни модернізації [6] та стали тими впливовими групами, що визначають курс держави, – демонструє збереження патерналістських відносин між владою та народом. Уроки історії безапеляційно стверджують, що безконтрольне використання насилля державою завжди призводить до дешевої вартості людського життя. Тобто «тимчасове» звуження громадянських прав і політичних свобод призводить до згортання дорогих програм, що захищають наші права (адвокатура, судочинство, незалежні експерти, збір фактів та доказів і т. ін.) та підмінюють якість захисту на кількість «проведених справ» чи оптимістичних звітів, які можуть кожного з нас зробити злочинцем або крадієм [4]. На жаль, кримінальна хроніка демонструє поступово формування делінквентної (злочинної) поведінки із первинної девіації (відхиляюча поведінка, яка ще не є, по суті, кримінальною) саме з халатності правоохоронних органів, міліції, прокуратури, які не мають мотивації займатися складними пошуками, ретельним збором фактів, професійним удосконаленням. І це лише перший зріз державної праці.

Крім того, місцеві органи влади сприймаються мешканцями як регіональні феодальні барони, які прислуховуються до електорату тільки у період виборів, а після перемоги формують закритий елітарний клан наблизених, що ретельно замурує канали «зворотного зв'язку» та підготовлює фантастичні звіти щодо розтрачених грошей із бюджету. На питання «Якою мірою Ви впливаєте на місцеву владу?» майже 63 % респондентів відповіли, що вони зовсім не впливають на неї, та лише 0,3 % впевнені у своїй впливовості; ще менше впевнені у своєму впливі на центральну владу 72,4 % [14]. «Хто ж має цю владу, яка дає можливість виробляти державну політику України?» – на це питання українці відповіли так: найвпливовіші – це посада президента (44,2 % опитаних) та уряд країни (30,6 %); наступні – це коаліція (29,7 %), Верховна Рада (27,9 %), великий український бізнес (26,4 %) і навіть російський бізнес (13,9 %). Найменший вплив на державний курс справляють громадяни України – 31 % респондентів [15].

Чи можна стверджувати, що свідомість громадян залишається у межах патерналістських очікувань і не бажає встановлювати «зворотні канали» з владою? На щастя, багата історія нашого краю та й нетривалий, але дуже важливий, період незалежності, свідчать про інше. З історичних прикладів можна вказати такі факти: як наявність волелюбної установки в козаків; формування самостійної життєвої позиції в українських жінок, які мали свої власні гроші з врожаю на присадибній ділянці; попит життя Західної України в парламентських інституціях; відкритий і торговий менталітет приморських жителів, які мали попит життя у зоні порто-франко (тобто безмитної території, де у комерційних справах сам собі хазяїн та голова); рішучий і незламний характер шахтаря-металурга зі Східної України, якого запрошувала царська Росія як висококваліфікованого спеціаліста, який стояв у витоків важкої металургії. Цей перелік можна продовжувати. І, з цієї точки зору, ми знаходимося у більш вигідних умовах, аніж наш північний сусід – Росія. Навіть помаранчеві події 2004 року, хоча й не призвели до реальної

зміни еліти, але дали дуже цінний досвід громадянського обурення та впливу на існуючу владу.

Соціологічні дослідження також підтверджують наявність правосвідомості та бажання брати участь у політичних рішеннях. Адже більшість громадян (55 %) вважають, що практично всі дії влади повинні бути підконтрольні суспільству [16]. Більш того, загальна більшість (78 %) громадян готова брати участь у прийнятті державних рішень [16].

Ці настрої ростуть тим більше, чим більше падає довіра до влади та впевненість у її компетентності. Більшість громадян (майже 74 %) вважає, що українські політики можуть порушити закон у боротьбі з політичними опонентами [17]. Тобто ми маємо таке уявлення про політичну еліту: вона «не грає за правилами», САМА не виконує закон, САМА кожного дня руйнує інституції, котрі повинні організовувати громадян і надавати впевненість одному щодо дій іншого. Більше того, громадяни не вірять у компетентність своєї еліти, бо питання «У правильному чи неправильному напрямі розвивається Україна?» викликає стійку песимістичну відповідь.

Стрибок відчуття неправильного руху з'явився наприкінці літа 2008 р. (з 65,3 % до 81,8 % респондентів), коли хвиля світової кризи сильно вдарила по пересічному громадянину. На початку літа 2010 р. настрої був позитивний і оптимістичний – лише 32 % вважали напрям неправильним. На нашу думку, це було пов'язано з розумінням того, що увесь світ теж повертається до того рівня, який був до кризи, але восени цього ж року настрої громадян значно погіршився (54 %) та дійшов до 63,4 % песимістичного настрою навесні 2011 р. [18]. І це вже ніяк не світова криза, бо розумні уряди інших країн вже розпочали правильні заходи, спрямовані на згортання суспільства «безглузлого зверх-споживання» та переходу від «життя у борг» до більш економного життя. Такі негативні настрої характеризують ставлення громадян до тих дій, що здійснює влада, до тих заходів, котрі збільшують боргову яму країни.

Те, що ми маємо на сьогодні – це розуміння того, що існуюча політична еліта не відповідає вимогам сучасного

«виклику» та повинна поступово підкорятися громадянському контролю для того, щоб приймати рішення, керуючись загальнонаціональними інтересами, а не вузькогруповими. Що ж мають робити громадяни, куди крокувати? За думкою авторів, дії громадян і діяльність їх об'єднань можна визначити такими напрямками.

Крок № 1. Десакралізація влади. Вкрай необхідно крок за кроком встановлювати такі відносини між владою та суспільством, які будуть ототожнюватися з відносинами на ринку послуг: адвокат або перукар отримують кошти за певну працю, котра повинна задовольнити замовника цієї послуги. Так само повинно складатися з управлінським державним персоналом: ми самі утримаємо їх на кошти зі своєї власної кишені, сплачуючи кожного місяця податки, які використовуються не за призначенням. Адже зростання протестних настроїв, розуміння того, що влада повертається спиною до демократичних інституцій, збільшення підтримки опозиційних сил, що сидять за ґратами [див. 19] – свідчить про те, що влада сама себе обмежувати та розвінчувати не буде.

У напрямі десакралізації влади А. Аузан [10] пропонує дуже цікавий хід – знищити анонімність виплати прибуткового податку: кожного місяця кожен з нас нехай самостійно віддає цей податок на конкретні цільові програми, котрі може запропонувати сама влада. Таким чином буде складатися персональна історія взаємодій кожного з владою-поставником послуг. І буде складатися зовсім інше відношення до чиновників. Таке, що дозволить, у кінці кінців, відповідати пересічному громадянину, меру, прем'єр-міністру чи президенту в тій формі, що використовували німці Берліна щодо А. Меркель. На прохання канцлера Німеччини виділити спецлінію на автодорозі Берліна для швидкісного пересування з однієї зустрічі на іншу, не втрачаючи часу в автопробках, депутати міської ради відповіли, якщо пані-канцлер не бажає запізнюватися на зустрічі, вона повинна виїжджати значно раніше – як це роблять усі мешканці Берліна.

Здається, якщо кожен з нас щомісяця буде особисто віддавати свої гроші на конкретні справи, то дуже швидко

ми почнемо питати звіт у відповідального за цей проект чиновника: «Де мої гроші?»

Крок № 2. Починати об'єднуватися різноманітним соціальним групам знизу, перетворюючи дрібні приватні справи на загальнонаціональні програми розвитку. Вочевидь, що індекс спроможності домовлятися низький, але все ж аналіз ситуації доводить, що певний запас соціального капіталу в нас усе ще є. Наприклад, робітники великих промислових підприємств мають вищий, ніж середній, бал здатності до самоорганізації та колективних дій для захисту своїх прав (приблизно 3,5 бала), також відносно висока здатність у представників малого та середнього бізнесу (3,4 бала) [20]. Декілька нижчий бал мають активісти неурядових організацій, учителі та лікарі (3,3). Сумно, що представники великого бізнесу та роботодавці мають нижче 3-х балів здатності до об'єднання. Це ілюструє відсутність умов для встановлення «правил гри» та існування за принципом «людина людині вовк» і «кожен сам за себе». Вони не домовляються один з одним, а апелюють постійно до політичної влади – свого «даху» та здоров'я свого бізнесу ставлять у залежність від певної політичної сили. Тому переслідування бізнесу, який належав опозиційним силам – цілком логічна річ. Найнижчий рівень спроможності домовлятися належить пенсіонерам і селянам [20]. І це об'єктивно за умов життя селян і психологічних рис похилого віку.

Українці також мають високий рівень протестних настроїв, які вже ведуть їх на вулиці, до Банківської, на демонстрації [див. 19]. Але задля формування нижчого щабля громадянського суспільства потрібні також й позитивні настрої, які допоможуть робити конструктивні справи. Ті справи, що зможуть стати фундаментом задля подальшого створювання, задля формування стійких інституційних відношень. І саме тут нам потрібні загальнонаціональні цінності: цінність штучності життя, цінність освіти, цінність доброзичливості, цінність професіоналізму та високого стандарту будь-якої творчої сфери життя.

1. Маклін Дж. Громадянське суспільство: свобода у новому тисячолітті // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. – С. 10–20.

2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Заг. ред., кер. авт. кол. Ф.М. Рудич. – К.: Парлам. вид-во, 2006. – С. 14.

3. Солонин Ю.Н., Кулакова Т.А. К гражданскому обществу через «PR» // Правовое гражданское общество России: перспективы / Под ред. В.Г. Маратова. – СПб., 2003. – С. 17.

4. Аузан А. Институциональная экономика для чайников / [Електронний ресурс] / А. Аузан // Режим доступу: <http://esquire.ru/auzan>

5. Дубровський В., Ширмер Я., Грейвс-третій У., Головаха Є., Гарань О., Павленко Р. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / [Електронний ресурс] / В. Дубровський // Круглий стіл «Рушійні сили реформ в Україні: від 1990-х до 2010-х» // Режим доступу: <http://www.case-ukraine.com.ua/u/publications/7b1764049c1e22233b97577f50a3988b.pdf>.

6. Верховодова Л.Т. Проблеми розвитку фінансово-промислових груп України. Україна: Формування основи для стабільного зростання. [Електронний ресурс] / Л. Верховодова // Меморандум про економічний розвиток. – 2004. – Т. 2. Світовий Банк // Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTUKRAINE/559521-1105315092779/20314071/1-103.pdf>.

7. Толкачов О. Громадянське суспільство в Україні: фікція чи провідник змін? [Електронний ресурс] / О. Толкачов // Режим доступу: <http://gurt.org.ua/articles/3261>.

8. Яким чином протягом минулого року змінилася упевненість громадян у завтрашньому дні? (динаміка, 2006–2008) / [Електронний ресурс] / Дослідження проведене соціологічною службою УЦЕіПД імені О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=196.

9. Коли почне покращуватися економічна та політична ситуація в Україні? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=448.

10. Аузан Александр. Есть ли у России шанс на модернизацию / [Електронний ресурс] / А. Аузан // Полит.ру // Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2011/02/14/auzan/>.

11. Чи маєте Ви можливість дати хорошу освіту Вашим дітям або онукам? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=337.

12. Які вищі навчальні заклади в Україні дають кращу освіту — державні чи приватні? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=268

13. Який характер освіти є сьогодні найбільш перспективним на ринку праці? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=264.

14. Якою мірою Ви впливаєте на владу? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=441.

15. Хто має вплив при прийнятті політичних рішень? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=361.

16. Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=360.

17. Наскільки ймовірно, що українські політики можуть порушити закон у боротьбі з політичними опонентами? / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=449.

18. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004–2011) / [Електронний ресурс] / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=66.

19. Протестні настрої громадян України / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. № 7–8. – С. 49–50.

20. Спроможність до самоорганізації / Дослідження УЦЕіПД ім. О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 7–8. – С. 48.